

Aantekeningen betreffende de roomse missie en de Indische Kerk in
Zuidoost-Celebes en op omliggende eilanden

Christiaan G.F. de Jong
2010

Inleidende opmerking

De poging tot kerstening en de kerkgeschiedenis van grote delen van het vroegere Nederlands-Indië zijn tot op heden onderbelicht. Hebben meer tot de verbeelding sprekende eilanden en streken als Java, de Molukken en Noord-Celebes (Minahassa) nog wel enige aandacht van professionele historici gekregen, anders lag dat met veel perifere gebieden. Beneden zal een klein deel van deze lacune worden aangevuld en wordt een schets gegeven van een deel van de kerkgeschiedenis van zo'n perifeer gebied: het zuidoostelijke schiereiland van Celebes en twee voor zijn kust liggende eilanden, Muna en Buton. Ik beperk mij hier tot de roomse missie en de gemeenten van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, kortweg ook wel de Indische Kerk genoemd.¹ De geschiedenis van de zending komt elders aan de orde.² Voor de duidelijkheid is aan het slot een kaart bijgevoegd.

De roomse missie in Kendari: eerste poging 1885-1887

Het idee van het gouvernement van volksopvoeding en -ontwikkeling van de autochtone bevolking van Celebes tot grotere zelfstandigheid en vrijheid dateerde uit het laatste kwart van de negentiende eeuw, de tijd van de versnelde toename van de vreemde handelaars langs de kusten van Celebes en de openlegging van de binnenlanden. Hoewel vaak geklaagd werd dat Zuidoost-Celebes wat betreft de volksontwikkeling door Batavia en Makassar stiefmoederlijk behandeld werd, waren de Indische Kerk, de Nederlandse zending (de NZV) en tot op zekere hoogte de roomse missie bij de uitvoering van de pedagogische en sociaal-economische plannen in de ogen van het gouvernement van eminent belang.

Net zoals elders op Celebes (en in geheel Nederlands-Indië) de roomse missie eind negentiende eeuw aanstalten maakte om terug te keren na een afwezigheid van twee eeuwen, toonde ze ook belangstelling voor Kendari, dat zowel de naam was van de belangrijkste nederzetting en bestuursvestiging aan de noordoever van de gelijknamige baai als van de oostelijke helft van het schiereiland.³ Gouverneur Tromp van Celebes en Onderhoorigheden steunde deze ontwikkeling, daar het gouvernement de islam zo veel mogelijk voor wilde zijn. Het doel was zijns inziens evenwel niet om zoveel mogelijk proselieten te maken waar men dan in Nederland mee zouden kunnen "pronken", maar wel om "het opkomend geslacht door leering en voorbeeld te ontwikkelen en door het Christendom tot beschaving voor te bereiden". Hiertoe benaderde hij de missie, zij het niet dan nadat een soortgelijk verzoek aan het bestuur van de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië (de Indische Kerk) was afgewezen. Het ging Tromp niet zo zeer om de bevolking die direct langs de Baai van Kendari woonde. Dat waren overwegend Buginezen, Selayarezen, Makassaren, Wajo's en enkele Chinezen, handelaars, vissers en opkopers van bosproducten, van wie de meesten islamiet waren en die omstreeks 1900 1200 zielen telden. Hij had zijn hoop gevestigd op de bevolking van het achterland, omstreeks 20.000 Tolaki die de traditionele religie aanhingen, plus een aantal van 300 of 400 Toraja's. Deze mensen zouden zich waarschijnlijk gemakkelijker voor het christendom zouden openstellen dan islamieten, vooral als men zich richtte op onderwijs aan hoofdenzonen. Het missiewerk zou derhalve snellere resultaten opleveren dan wanneer men onder de islamieten zou gaan werken.

1 Zie voor de institutionele geschiedenis van de Indische Kerk: C.W.Th. baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantse Kerk in Nederlandsch-Indië. Haar ontwikkeling van 1620-1939*. Den Haag, 1947.

2 Voor de zending in Zuidoost-Celebes zie: Aritonang, *A History of Christianity in Indonesia*, 483-491.

3 Na een afwezigheid van enkele eeuwen, was er sinds 1893 weer een rooms-katholieke priester in Makassar gevestigd. Er werd daarnaast gewerkt door Jezuïeten en andere missionarissen. Behalve in de stad werkte men ook in Mandar, Luwu, Kendari en op het eiland Muna voor de kust van Zuidoost-Celebes. Zuid- en Zuidoost-Celebes ressorteerden onder de Apostolische Prefectuur van Celebes en vanaf 13 april 1937 onder de op die datum opgerichte Apostolische Prefectuur van Makassar. Op 4 mei 1948 werd de Ap. Prefectuur van Makassar verheven tot een Ap. Vicariaat. De eerste Ap. Prefect was mgr. Gerard Martens, oud-missionaris in de Filippijnen. Hij werd benoemd per 11 juni 1937 en werd in 1948 opgevolgd als Ap. Vicaris door mgr. N.M. Schneiders CICM, titulair bisschop van Cos. "De Roomsche Katholieke Zending in Ned. Indië"; Bank, *Katholieken*, 15-71; Bergema, "Iets over de Roomsche Missie-actie"; E., "De Apost. Prefectuur 'Makassar'"; Martens, "Verslag"; Schneiders, "Dagboek", [1], [5].

Volgens gouverneur C. Tromp van Celebes en Onderhoorigheden (1882) behoefde men niet bang te zijn dat “de Alfoeren uit het binnenland den zendingspost uit geloofshaat zullen komen aanvallen – – –. Niet onmogelijk echter is het, dat wanneer het den Zendelingen gelukt mocht zijn aan de Kendari-baai eene welvarende gemeente te stichten, deze door uit roofzucht gedreven Alfoeren aangevallen zal worden”. Maar dit mocht zijns inziens voor de missie geen reden zijn om Zuidoost-Celebes te mijden, daar dat gevaar overal in de archipel bestond. Tromp adviseerde Batavia derhalve om aan de Apostolisch Vicaris te Batavia toelating te verlenen voor de vestiging van een statie te Kendari, hetgeen geschiedde.⁴

Zo snel mogelijk werd een begin gemaakt met de ten uitvoeringlegging van de plannen.⁵ De voorbereidingen van de herziening in 1885 van een verdrag van het gouvernement met de hoofden van Ranome’eto (Laiwoi, oostelijk Zuidoost-Celebes) uit 1858,⁶ op dat moment het belangrijkste Tolaki-vorstendom op het schiereiland, werden benut om hun instemming af te dwingen. Bovendien opende de KPM in 1883 een maandelijks bootdienst tussen Makassar en Kendari, zodat de verbindingen betrekkelijk snel en gemakkelijk waren. In september-oktober 1883 bezocht een bestuursambtenaar, de secretaris voor de Inlandse Zaken, de Baai van Kendari. Hij was in gezelschap van pastoor J. van Meurs, een priester uit Surabaya. Het advies van Van Meurs aan de Apostolisch Vicaris van Batavia, mgr. A.C. Claessens, was om er bij wijze van proef een school te openen.⁷

Met dit doel voor ogen arriveerde in oktober 1885 pater Franciscus Ignatius Antonius Voogel S.J. in Kendari,⁸ waarmee in Kendari de eerste statie in zuidelijk Celebes werd opgericht. De statie in Makassar volgde pas in december 1892.⁹ Voogel was in gezelschap van Abdoel Kadir, een rooms-katholieke gouvernementsbeambte uit Makassar. Van de kampongbevolking kwam geen medewerking en ook de meeste hoofden hielden zich afzijdig. Desalniettemin kwam in april 1886 een schoolgebouw gereed. Tijdens een kort bezoek aan Java ontmoette Voogel een Buginese rooms-katholiek, Alexander Balagoes, een zoon van een hoofd van Kajang (Z.-Celebes), die ooit in gezelschap van de taalgeleerde dr. B.F. Matthes in Nederland was geweest.¹⁰ Balagoes was hierop enige tijd onderwijzer en catechist in Kendari, doch na een half jaar vertrok hij weer. Het aantal leerlingen van Voogel’s schooltje bedroeg aanvankelijk vier, welk aantal na enige tijd opliep tot twaalf. De enige leerkracht was een islamiet uit Makassar. De kinderen die de school bezochten waren alle van Buginese origine, er waren geen Tolaki onder. De contacten met de autochtone bevolking verliepen navenant moeizaam, te meer daar ze wegens een pokkenepidemie die in 1885 en 1886 het land teisterde de kust meed.

De resultaten van Voogel’s werk waren bescheiden. In september 1886 doopte hij enkele kinderen, terwijl hij zes kinderen in zijn pastorie had opgenomen. Met Pasen 1887 werden twee volwassen Wajo’s gedoopt.¹¹ Vogel had zich voorzien van allerlei goederen en handelswaar die de Tolaki graag hadden, en toen de pokkenepidemie voorbij was en sommige Tolaki weer aan de kust verschenen, deed hij zaken met hen.

De aanwezigheid van een Europese missionaris leidde op den duur echter tot onrust onder de Buginese kustbewoners en enkele Tolaki-hoofden, die in deze gang van zaken een voorbode zagen van ongewenste bestuursbemoeyenis. Ook de sultan van het naburige Buton, die een halve eeuw eerder (1831) een der eerste Europese bezoekers van Kendari, de handelaar Jacques Nicolas Vosmaer het leven zuur had gemaakt en

4 Van der Velden, *De Rooms-Katholieke Missie*, 156-157, 205, 206.

5 *Koloniaal verslag 1883*, 17-18; *Idem 1886*, 13.

6 “Contract met Laiwoei”.

7 Steenbrink, *Catholics*, I, 179-183; Van der Velden, *De Rooms-Katholieke Missie*, 156-157, 205.

8 Franciscus Ignatius Antonius Voogel S.J.; geb. 31/7/1847 te Amsterdam - overl. febr. 1928 te Groningen; studie seminarie te Culemborg; 1865 toegetreden tot de Sociëteit van Jezus (S.J., de Orde der Jezuïeten); 8/9/1877 tot priester gewijd; okt. 1877 vertrek naar Ned.-Indië alwaar werkzaam op verschillende plaatsen, w.o. Kendari, onderpastoor te Surabaya en Yogyakarta en pastoor te Magelang; nam als legeraalmoezenier deel aan de Lombok-expeditie van 1894; 1895 gerepatr.; waarna tot zijn dood werkzaam te Groningen. Zie Van der Velden, *De Rooms-Katholieke Missie*, 207 vlg., 236; “Pater F.I.A. Voogel S.J. †”.

9 Asselbergs, “De stichting der nieuwe statie te Makassar op het eiland Celebes”.

10 Asselbergs, “De stichting der nieuwe statie te Makassar op het eiland Celebes”, 5-6.

11 De Jong, *Menjadikan Segala-galanya Baik*, 46, noemt hen abusievelijk Toraja’s.

zelfs een beloning van 100 slaven op zijn hoofd had gezet, moest er niets van hebben. Eén der gangmakers van het verzet tegen de missie in Kendari was een hadji afkomstig van Selayar. De hoofden moesten met lede ogen aanzien dat de missie de sociale en politieke stabiliteit van de regio ondermijnde en zich zelfs met de slavenhandel bemoeide, een zeer lucratieve bezigheid waar veel geld mee verdiend werd. In 1887, nog geen twee jaar na Voogel's komst, achtte een bezoekend bestuursambtenaar uit Makassar de tijd aangebroken aan het werk van de missie in Kendari een eind te maken. Hij deed dat indirect, door er bij de Buginezen op aan te dringen om een nieuwe moskee te bouwen en meer aandacht te schenken aan hun godsdienstig leven. Aldus geschiedde, deels op kosten van het gouvernement. Voogel vertrok in september 1887.¹²

De roomse missie in Kendari: tweede poging 1925-1942

Na de mislukking van 1885-1887 ondernam de missie eind jaren twintig een tweede poging missiewerk in Zuidoost-Celebes op te zetten. In 1929 opende de congregatie van het Heilige Hart (MSC) een statie in Raha, de bestuurshoofdplaats van het eiland Muna, waar voordien al een handvol roomse ambtenaren van Flores en Filippijnse parelduikers met hun gezinnen woonde. Aanvankelijk was op Muna één pastoor gevestigd, J. Spelz MSC, doch in 1932 kwam daar een tweede bij. Het landschapsziekenhuisje in Raha werd in 1930 in beheer genomen door zusters van de Sociëteit van Jezus, Maria, Jozef (JMJ). Het aantal nonnen bedroeg in 1933 zes, die ook een *asrama* en een naaischool dreven. Met enig succes werd gewerkt onder de Tomoronene-migranten op het eiland, doch het werk onder de Munanezen, de autochtone bevolking die in meerderheid islamiet was, wilde niet bepaald vlotten, ondanks het feit dat men een paar volksscholen opende en steun aan boeren gaf. Een uitzondering vormden enkele kampongs waar de armsten van de armsten woonden, mensen die van de islam niets wilden weten en van zichzelf zeiden: “kami belum agama”, “we hebben geen godsdienst”, d.w.z. “orang animis” die de traditionele religie aanhingen, die de mensen zelf niet als “agama” zagen – ze gingen immers niet naar de kerk of naar de moskee. Zulke mensen woonden in Malintino, waar het missiewerk zich richtte op Grabus Lamboki en zijn familie. Voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn uit dit missiewerk verschillende parochies ontstaan, zoals in Raha, waar omstreeks 1930 een kerkje gebouwd werd, in Lasehau, Waleale en Wakapera. Van daaruit verspreidde het rooms-katholicisme zich naar andere dorpen en naar Buton. Ook werd een aantal inheemse pastoors opgeleid. Het aantal parochianen bedroeg in 1950 omstreeks 400 zielen.¹³

In 1937 werd het gehele missiewerk in het gouvernement Celebes en Onderhorigheden overgenomen door de Missionarissen van de Congregatie van het Onbevleete Hart van Maria, CICM, de Paters van Scheut-Sparrendaal (een Belgische orde, opgericht door Theofil Verbist in 1862; het moederklooster staat in Scheut, bij Brussel). Het centrum van de missie op Muna werd verplaatst naar de kampong Lasehao, waar Spelz' vervanger pastoor J.P.C.M van den Eerenbeemt, de eerste Scheutist op Muna, zich op 15 juli 1937 vestigde.¹⁴ Hij kwam uit China. In 1939 vertrok hij weer. Onder de Scheutisten die eind jaren dertig op Muna werkten, waren verder de paters A.A.J. van der Krabben, M. Aarts en G.W. Mentink¹⁵. Tijdens de oorlog lag het missiewerk stil, althans wat de Europese missionarissen betrof. De vier Europese nonnen uit Raha werden geïnterneerd in Kampili nabij Makassar, de paters in Pare-Pare. De Prefectuur van Makassar werd overgenomen door Japanse priesters en werd geleid door mgr. Paulus Yamaguchi, de bisschop van Nagasaki. De plaatselijke leiding op Muna kwam in handen van een goeroe, La Rangka, doch hij kreeg van

12 Vriens, *Sejarah Gereja Katolik*, II, 156-158; Van der Velden *De Rooms-Katholieke Missie*, 204-207; *Koloniaal verslag 1888*, 18; De Jong, *Menjadikan Segala-galanya Baik*, 43-47.

13 Interview auteur met A.B. Mandeno, (Raha, Muna, 14/7/1992) 2, 3, 5.

14 Spelz vertrok met de overige paters MSC in Makassar eind 1937 naar Manado. Schneiders, “Dagboek”, [6].

15 Menting volgens Schneiders, “Dagboek”, 5.

de Japanners weinig ruimte. De eerste naoorlogse missionarissen op Muna waren Van der Krabben, Menting en Aarts, de nonnen keerden na de oorlog niet terug.¹⁶

De concentratie van de missie op Muna betekende niet dat de missie geen belangstelling had voor het vasteland van Zuidoost-Celebes. Dat bleek wel toen het regeringsbeleid inzake toelating van zendelingen en missionarissen veranderde en het verbod op “dubbele zending” per 1 januari 1928 werd opgeheven en de NZV het “alleenrecht” op het werk onder de Tolaki en Tomoronene verloor.¹⁷ Al in 1925 bezochten de Prefect voor Celebes en een pastoor Kendari, waar ze het bestuur roomse goeroes voor de (neutrale) gouvernementsscholen aanboden. Dit aanbod werd afgeslagen.¹⁸ Begin 1928 en opnieuw in 1930 maakte Spelz een reis door Zuidoost-Celebes.¹⁹ Argwanend en verontrust gadeslagen door zowel de NZV-zendelingen als de zendingsleiding in Nederland, die de missie ervan verdachten bij voorkeur te werken in gebieden waar de zending al “voorarbeid” gedaan had, te maaien waar zij gezaaid had,²⁰ bezocht Spelz niet alleen een aantal rooms-katholieke ambtenaren en militairen maar trachtte ook gegevens te verzamelen over de autochtone bewoners van het land en met hen contacten te leggen. Hij probeerde een paar hoofden over te halen hun zonen aan hem toe te vertrouwen voor opleiding aan een der volksscholen van de missie in de Minahassa of de roomse Mulo in Tomohon.²¹ Ook zocht hij toenadering tot protestanten uit Timor, Ambon en de Minahassa, – zoals de missie ook in Makassar, Tanah Toraja en Mamasa deed, waar ze inmiddels al enkele tientallen inlandse protestanten had “herdoopt”.²² Hoewel enkele kinderen van Minahassische Protestanten via roomse internaten in de roomse kerk terecht kwamen, liep het in Zuidoost-Celebes niet zo’n vaart. De missie ging niet bepaald tactisch te werk. In Konda, een dorp ten zuiden van Kendari-stad, had Spelz in 1930 een ernstige aanvaring met een dorpshef, wat op een vechtpartij uitdraaide, waar nog lang en smakelijk over nagepraat is. De hoofden hielden de boot af en de laatste roomse ambtenaar in Kolaka vertrok in 1932. Afgezien van een kortstondig, mislukt experiment in Kendari-stad met een roomse HIS (1934-1936), die zijn bestaan bovendien te danken had aan interventie van de (roomse) gouverneur van Celebes en Onderhorigheden J.L.M. Swaab (1933-1937), heeft deze actie voor de oorlog niet tot de vorming van missieposten, scholen of parochies op het vasteland van Zuidoost-Celebes geleid. Net als de eerste, eindigde deze tweede poging van de missie in een mislukking. Na de oorlog zijn, behalve in Raha, parochies ontstaan in Kendari-stad, en in de kampongs Kolaka, Pomala’a en op Buton in Bau-Bau, die alleen belangstelling trokken van een handjevol geestverwante bestuursambtenaren en Chinezen.²³ Het aantal rooms-katholieken bleef ook in de hierop volgende jaren gering, niet alleen in

16 Zie Schneiders, “Dagboek” en andere stukken in *Documenta Varia* in het archief van het bisdom Makassar; Van den Eerenbeemt, “Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Ujungpandang”, 443-498; Bouwman, “Memorie”, 14.

17 “Dubbele zending” werd tot 1927 tegengegaan met art. 123 van het Regeringsreglement (Rr) van 1854, het zgn. “toelatingsvoorschrift”, dat speciale toelating van zendelingen, priesters, godsdienstonderwijzers en hun helpers verplicht stelde. Grashuis, *De Regeerings-reglementen*, 187. In de Indische Staatsregeling (IS), die in werking trad per 1 januari 1927, werd dit art. 123 ongewijzigd overgenomen als art. 177; maar het verbod op “dubbele zending”, ter voorkoming waarvan art. 123 Rr in de voorafgaande decennia voornamelijk was gebruikt, verdween. Art. 177 I.S. zou voortaan louter nog mogen dienen ter handhaving van openbare rust en orde op de zendingsvelden. Het godsdienstige karakter van een missie- of zendingsgenootschap mocht geen argument meer zijn; het enige criterium was, zoals de Directeur Onderwijs en Eredienst het in 1928 in een ambtelijk schrijven uitdrukte, de vraag of een missie- of zendingsgenootschap al of niet “de woelige en ontevreden elementen der bevolking tot zich trekt”. Gelijktijdige werkzaamheid van verschillende genootschappen in hetzelfde gebied werd toegelaten; het gouvernement diende daarbij strikt neutraal te zijn. Zie Dir. Ond. en Eredienst, “Geheim Rondschrjven”; Res. v. Celebes en Onderh., “Geheim Rondschrjven”.

18 Zie H. van der Klift a. Hb NZV, 30/11/1925, ARvdZ 9/1A. Controleur Vonk verzocht hierom de zending om onderwijzers voor de openbare gouvernementsvolksscholen in Kendari. J. Schuurmans a. Hb NZV, 9/11/1925, ARvdZ I/7. In dit verband werd in 1926 een zendingsonderwijzer aan de openbare school in Wawotobi in het ressort Kendari geplaatst.

19 Van der Klift-Snijder, “Geroepen”, 76.

20 H. van der Klift a. Hb NZV, 10/2/1931, ARvdZ 101/4/2.

21 Dat was op Muna gelukt. Laode Baadia, de zoon van een der meest vooraanstaande hoofden van Muna, doorliep de roomse Mulo in Tomohon. “Verslag van de besprekingen in zake eenige onderwerpen betreffende het Landschap Boeton (op 9 Juli 1946)”, 2.

22 H. van der Klift, “Verslag van de Vergadering van den Localen Zendings-Raad, gehouden op 24, 25, 26 en 27 Maart 1931, te Makassar”, 27/3/1931, ARvdZ 101/4/2.

23 Van der Klift-Snijder, “Geroepen”, 62 vlg.

Zuidoost-Celebes maar in het gehele bisdom Makassar. In 1961 behoorde niet meer dan 0,41% van de bevolking, 21.060 zielen, tot de roomse kerk.²⁴

De inlandse gemeenten van de Indische Kerk

Sedert de tweede helft van de negentiende eeuw bevond zich op Buton een detachement van het Indische Leger, ter bewaking van de kolenopslagplaatsen voor de stoomscheepvaart die daar sinds 1857 aangelegd waren. Ging het hier aanvankelijk nog maar om een kleine bezetting, als gevolg van de uitbreiding van de Nederlandse bestuursinmenging na 1900 nam het aantal Europese en inheemse bestuursambtenaren, militairen, planters en andere ondernemers zowel op Buton, Muna en omliggende eilanden als op het vasteland van Zuidoost-Celebes snel toe. Afgezien van de Europeanen, in wier kringen overigens nauwelijks belangstelling voor de kerk bestond, waren de meeste militairen en bestuursambtenaren afkomstig uit de Molukken, West-Timor, Noord-Celebes en in een enkel geval Suriname. De meesten waren van protestants-christelijke huize, al kregen bezoekers soms wel de indruk dat veel van hen sterk gesecculariseerd waren, vooral de Minahassers. Deze gemeenteleden woonden verspreid over een groot gebied en behoorden kerkelijk tot het ressort Zuid-Celebes van de Indische Kerk, met Makassar als administratief centrum. Gekerkt werd in Bau-Bau op Buton, Raha op Muna, Kendari en Kolaka en enkele bijgemeenten als Wawotobi. Aan de vooravond van de Japanse invasie bedroeg het totaal aantal protestanten zowel op Buton en Muna als op het vasteland van Zuidoost-Celebes omstreeks 750 zielen.²⁵

De contacten van deze inlandse christengemeenten met de Indische Kerk in Makassar waren spaarzaam. Men was op zichzelf aangewezen, zowel in materieel als in personeel opzicht. Soms kreeg men wat financiële steun uit een bijzonder fonds van Makassar. Deze gemeenten hebben voor de oorlog nooit een eigen predikant gehad, daarvoor waren ze te klein. Na de komst in 1938 van ds. J.J. Verdenius (1907-1944)²⁶ naar Makassar werd een reorganisatie van het kerkewerk doorgevoerd en werden de stad Makassar en het ressort elk aan een aparte kracht toevertrouwd. In dit verband onderhield Indisch predikant J.C. Brokken de correspondentie met Zuidoost-Celebes en bezocht hij de gemeenten elk eenmaal, te weten Raha en Bau-Bau in juli 1939 en Kolaka en Kendari in november 1939.²⁷ Hij bleef enkele dagen in een gemeente en ging er voor in de diensten, doopte, bevestigde huwelijken, nam nieuwe lidmaten aan, vierde het avondmaal, bemiddelde in conflicten en nam het functioneren en de financiën van deze groepen onder de loep. Voor het overige werd in de diensten voorgedaan door een Minahassische of Ambonese goeroe of een vrijwilliger uit de kring der Indo-Europeanen. Als er meerdere kandidaten voor de functie van voorganger waren, dan werden er verkiezingen gehouden. In de jaren dertig hield de voorganger of een gemeentelid in Kendari op de dinsdagen en vrijdagen catechisatie, op de woensdag- en zaterdagmiddagen zangoefening, terwijl er elke donderdag een “house-party” was, een informeel samenzijn voor wie daar behoefte aan had.²⁸

Een apart kerkgebouw hadden deze gemeenten niet, men kwam samen in het controleurshuis, bij een gemeentelid thuis, in een kazerne of een school. Alleen Kendari-stad kreeg een kerkgebouw, in 1932, dankzij de inspanningen van controleur Gramberg. Van hem werd gezegd dat hij de hobby had mooie kerken te bouwen met torentjes. Gouverneur Caron althans was onder de indruk van wat Gramberg voor elkaar had weten te krijgen. Het verschil met de kerkjes van de zendingsgemeenten van de NZV in het binnenland had niet groter kunnen zijn. Caron omschreef die als “vieze klapperloodsen of hondehokken”.²⁹

24 *Ichtisar*, tabel 38.

25 H.H. van Herwerden, Reisverslag 15-19/11/1939, 5/12/1939, APISS I BB 1.1, AGPI 2518/S5.

26 J.J. Verdenius; 1936 predikant PKiNI; 1937 te Probolinggo (Java); 1938 te Makassar; 1942-1944 geïnterneerd; 1944 overleden te Kali Bojo, een Japans kamp in de buurt van Pare-Pare, Celebes.

27 Van Herwerden, “Reisverslag 15-19/11/1939”; Brokken, “Jaarverslag over 1939”. Brokken was in febr. 1936 in Makassar gearriveerd. Zijn voornaamste bezigheden bestonden in het zendingswerk op het eiland Selayar.

28 M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 23/5/1934, ARvdZ 101/4/3.

29 M.J. Gouweloos a. Hb NZV, 15/10/1931, ARvdZ 101/4/2.

Behalve door de betrekkelijk snel wisselende samenstelling, werd het kerkelijk leven in deze buitenposten gehinderd door onenigheden die voortkwamen uit de “bangsa-kwestie”, de bij vlagen gespannen verhouding tussen Europeanen, Ambonezen, Minahassers, Sangirezen, Indo-Europeanen en Chinezen, of uit ontactisch optreden van een goeroe.³⁰ Een voorbeeld was de Ambonees Leatomu eind jaren dertig in Kendari. Meestal verdwenen deze problemen na verloop van tijd als de ruziënde goeroe, overheidsdienaren en militairen waren overgeplaatst en anderen hun plaats innamen, om zich dan na enige tijd opnieuw voor te doen.³¹

De Indische Kerk en de NZV

Deden de Maleise gemeenten in Kolaka en Kendari voor de oorlog een beroep op zendelingen van de NZV om in kerkdiensten voor te gaan, na de oorlog deden die in Raha en Bau-Bau dat ook. Erg hartelijk waren de betrekkingen tussen kerk en zending overigens niet. Geen van deze gemeenten was betrokken bij het werk van de zending, al hebben individuele voorgangers de zendelingen wel eens gewezen op dorpen waar belangstelling voor het christendom leek te bestaan. Omgekeerd beleefden de zendelingen weinig genoeg aan hun werk in deze gemeenten, onder meer doordat ze er veel aantreffen dat niet door hun christelijke beugel kon.³²

Omdat in 1914 bij gouvernementsbesluit niet alleen was bepaald dat de verzorging van de inlandse christengemeenten (of Maleise gemeenten) in de afdelingen Luwuq en Oost-Celebes de verantwoordelijkheid was van de hulpprediker van Luwu (Oost-Celebes), maar ook dat die verzorging duurde zolang deze gebieden niet tot het terrein van een zendingscorporatie behoorden,³³ lag het voor de hand dat Kolaka, gelegen aan de westkust van Zuidoost-Celebes, vanaf 1916 een beroep deed op NZV-zending Hendrik van der Klift.³⁴ Tot aan de oorlog bleef hij dit doen, zij gaandeweg steeds minder regelmatig. Begin jaren twintig leidden hij en zijn collega-zending Storm bij gelegenheid ook diensten van de omstreeks 40 leden tellende Maleise gemeente in Kendari en enkele malen een huisdienst en een dienst voor het plaatselijke garnizoen. Medio jaren twintig namen hun collega's Schuurmans en Gouweloos dat werk over.³⁵

Om de positie der zendelingen te formaliseren en zo de geldigheid van de door hen verrichtte kerkelijke handelingen te garanderen, werden Van der Klift, Gouweloos en Schuurmans in 1932 op voorstel van ds. P.A. Binsbergen van de Indische Kerk van Makassar (1895; 1930-1934) benoemd tot “Hulpprediker buiten bezwaar van den Lande”. Bovendien verplichtten ze zich zo de door hen binnen de Indische Kerk gedoopte kinderen en volwassenen als leden van de Indische Kerk te registreren en niet als leden van hun eigen zendingsgemeenten. Voor Van der Klift veranderde er niets, die bleef in Kolaka preken, trouwen en dopen, waartoe hij trouwens volledig bevoegd was,³⁶ terwijl Gouweloos en vanaf 1938 Schuurmans toezicht

30 Brokken, “Jaarverslag 1939”, -/1/1940.

31 J. Schuurmans a. Hb NZV, 19/8/1933, ARvdZ 101/4/3.

32 M.J. Gouweloos a. Hb NZV, -/10/1938, ARvdZ 101/4/5.

33 Extract uit het Register der Besluiten van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, 3/11/1914, ARvdZ 6/2.

34 Dit gouvernementsbesluit (zie vorige noot) impliceerde dat de zending de opdracht kreeg de inlandse gemeente van Kolaka onder haar hoede te nemen. De gemeente die Van der Klift in 1916 hier aantrof, bestond uit twee onderwijzers, wat personeel van het bestuurskantoor, gevangenenbewaarders en enkele politiesoldaten met hun commandant. H. van der Klift a. Hb NZV, 14/6/1916, ARvdZ 12/3/1.

35 Notulen CvZ 15-16/1/1926, ARvdZ 12/6.

36 H. van der Klift a. Hb NZV, 13/5/1916, ARvdZ 12/3. Van der Klift had tijdens zijn opleiding te Rotterdam ook de opleiding voor hulpprediker voor de Inlandse christengemeenten van de Indische Kerk gevolgd. De NZV had tot het organiseren van een dergelijke opleiding een overeenkomst gesloten met de minister van Koloniën en de Commissie tot de Zaken der Protestantse kerken in Nederlands Oost- en West-Indië (de “Haagse Commissie”). De opleiding duurde zes jaar en bevatte dezelfde vakken als die welke de kwekeling-zendelingen van de NZV volgden. Aan het einde van het vierde studiejaar werd door de Commissie het theologisch examen voor hulpprediker afgenomen. Dat examen omvatte de vakken geschiedenis en inhoud der bijbelboeken, bijbelse geschiedenis, kerkgeschiedenis, de christelijke geloofs- en zedeleer, de beginselen der praktische godgeleerdheid inzonderheid der catechetik. Na het zesde jaar werd de kandidaat geëxamineerd in de vakken land- en volkenkunde van Nederlands Oost-Indië, zendingsgeschiedenis en zendingsleer en Maleis. Vervolgens werd hem de acte van bevoegdheid voor het

hielden op de Maleise gemeente in Kendari en de bijgemeente in Wawotobi. Bij gelegenheid preekten zij en zendings-goeroe Nirahuwa er, legden huisbezoeken af, stichtten vrede waar nodig, doopten en bevestigden nieuwe lidmaten, regelden allerlei andere kwesties en hielden een enkele keer een Nederlandse dienst voor Europeanen die het Maleis niet machtig waren.³⁷

De voorbereidingen in de laatste jaren voor de oorlog van de oprichting van een semi-zelfstandige Indische Kerk veranderden weinig aan de betrekkingen tussen Zuidoost-Celebes en Makassar.³⁸ Op een vergadering van het ressort Zuid-Celebes in Makassar in juli 1939, de enige algemene vergadering van voorgangers die ooit in dit ressort gehouden werd en die voornamelijk gewijd was aan de nieuw op te richten classis Zuid-Celebes, was niemand van Kendari of Kolaka aanwezig. Ten aanzien van beide besloot de vergadering dat de bestaande situatie werd gecontinueerd, wat inhield dat ze onder toezicht van Makassar bleven, doch dat de verzorging aan de zending gelaten werd. Om te voorkomen dat de door zendingen in deze gemeenten gedoopte kinderen in de doopregisters van de zending zouden worden opgenomen, werd opnieuw nadrukkelijk bepaald dat Kolaka en Kendari, evenals Raha en Bau-Bau, tot de Indische Kerk behoorden.³⁹

Kendari

Toen zendeling Gouweloos zich in 1934 te Kendari-stad vestigde was een der eerste kwesties die zijn aandacht vroeg een aantal overgangen naar de roomse kerk. Die overgangen waren niet zozeer het gevolg van de activiteiten van de missie als wel van de vele en chronische interne conflicten.⁴⁰ In de jaren dertig beleefde de inlandse gemeente van Kendari een snelle groei van omstreeks 70 leden in 1930 tot 250 leden in 1939.⁴¹ Hierdoor verbeterde haar financiële draagvlak en was hulp van de zending niet langer nodig. De depressie was goeddeels voorbij, de economie trok weer aan en nabij Kendari werd eind jaren dertig een nieuw vliegveld aangelegd, Kendari II, wat leidde tot een instroom van koelies, ambtenaren en militairen. Zowel deze groei als de formalisering van de protestantse gemeenschap als gemeente maakte de oprichting van een kerkeraad en de aanstelling van een inlands leraar noodzakelijk.⁴² Dat werd Efnasus Hukom, een Molukker, die in 1941 arriveerde en tot omstreeks 1954 bleef.⁴³ Hukom werd voorzitter van de inmiddels opgerichte kerkeraad en had naast zich de hulpgoeroe Nalohy. In januari 1940 nam deze kerkeraad ook de verzorging van de groepen christenen in Wawotobi, Lepo-lepo (Chinezen) en het nieuwe vliegveld van Kendari van de zending over. Hukom bracht tijdens de Japanse bezetting enige tijd door in de gevangenis. Na vrijlating werd hij verbannen naar Wawotobi, waar hij en Nanlohy met toestemming van de Japanners kerkdiensten hield.⁴⁴ In verband met het vertrek van Brokken nam NZV-zending Leen Boer een deel van

hulppredikerschap uitgereikt. Stukken in ARvdZ 6/7.

37 J. Schuurmans a. Hb NZV, 12/4/1929, ARvdZ 101/4/1.

38 Binnen het verband van de Indische Kerk ontstonden in de jaren dertig twee gedeeltelijk zelfstandige kerken, die in de sinds de VOC-tijd belangrijkste concentratiegebieden der protestantse christenheid gevestigd waren: de *Gereja Masehi Injili Minahasa* (GMIM, opgericht 1934) en de *Gereja Protestan Maluku* (GPM, opgericht 1935). In 1947 volgde *Gereja Masehi Injili Timor* (GMIT). Op 31 oktober 1948 kwam hier, conform de besluiten van de derde algemene synode van de Protestantse Kerk, die van 30 mei tot 10 juni 1948 in Buitenzorg/Bogor gehouden was, de *Gereja Protestan di Indonesia Bahagian Barat* (GPIB), de Protestantse Kerk in Westelijk-Indonesië of “Vierde Kerk”, bij. Deze laatste was speciaal bestemd voor alle leden van de Protestantse Kerk – thans niet meer dan een losse federatie van vier kerken –, die buiten het gebied van hun eigen kerk, de GMIM (Minahassa), de GPM (Molukken) of de GMIT (West-Timor) woonden, zoals in Makassar en het ressort Zuid-Celebes.

39 “Ressortale vergadering Indische Kerk ressort Z. Celebes di Makassar”, 6-8/7/1939, AGPIB te Bau-Bau, Buton (ongeïventariseerd), [7].

40 J. Schuurmans a. Hb NZV, 19/8/1933, ARvdZ 101/4/3.

41 Van Herwerden., “Reisverslag 15-19/11/1939”, 3.

42 Brokken, “Jaarverslag 1939”, -/1/1940.

43 Efnasus Hukom; geb. 21/11/1894 te Paperu (Saparua, Molukken); 1913 *guru jemaat* Prot. Kerk te Sualan en Eteng, Balantak (O.-Celebes); 1916-1918 te Manusela (Ceram, ressort Ambon); 1918-1919 te Niki-Niki, Nipol-Timor (ressort Kupang); 1919-1936 te Put'ain, Soé-Timor (ressort Kupang); 1936-1940 te Majene (Mandar, ressort Makassar); ontving in 1937 het recht van sacramentsbediening; 1941 docent opleiding hulpevangelisten te Watansoppeng (Soppeng); 1941-1954 voorganger Prot. Kerk te Kendari (Z.O.-Celebes); 1952 hulp-legerpred. Kendari; 1954 pensioen, doch werkte verder als voorganger; 1956 te Makassar.

44 Voor zijn verslag over de oorlogsjaren, zie Hukom, “Keadaan agama Kristen”.

zijn werk over.⁴⁵ Van de pogingen die door inheemse leden van de Protestantse gemeente in Makassar gedaan werden om een “Gereja Nasional” op te richten, waarvan Europeanen waren uitgesloten, zijn in Zuidoost-Celebes geen sporen gevonden.⁴⁶

Dat wil niet zeggen dat het met het kerkelijk leven in Zuidoost-Celebes na de oorlog pais en vree was. Zeker niet. De positie van de Nederlanders was plotseling problematisch geworden. In de jaren 1950-1952 bereikten de betrekkingen tussen de zending en de GPIB, de opvolger van de Indische Kerk in dit gebied, een dieptepunt. Rust en orde in Zuidoost-Celebes werden toen bewaard door het uit oud-KNIL-militairen en Minahassische christenen bestaande “5 Mei-bataljon”, die lid waren van GPIB. Dit bataljon oefende een waar schrikbewind uit. “Dat een en ander niet bepaald propaganda voor het Christendom betekent is duidelijk”, te meer daar “velen ook naar de kerk en zelfs met Goede Vrijdag aan het Avondmaal gingen” aldus dr. E. Jansen Schoonhoven na een kort bezoek in mei 1952.⁴⁷ Dit bataljon was fel anti-Nederlands en anti-zending en toen het in de loop van dat jaar vervangen werd door een bataljon van het nationale leger (TNI) uit Zuid-Sumatra, waartoe veel Javanen behoorden, slaakte iedereen een zucht van verlichting: deze islamieten waren vele malen beschaafder dan hun voorgangers en deden waarvoor ze gekomen waren, het herstellen van rust en orde.⁴⁸

Kolaka

In de jaren dertig ondergingen ook de Maleise gemeente in Kolaka en haar bijgemeente in Pomala’ a een snelle uitbreiding. Een belangrijke oorzaak was dat zich onder het personeel van de mijnbouwonderneming De Oost-Borneo Maatschappij, die zich in deze tijd in de streek vestigde, een aantal leden der Indische Kerk als ook een groeiend aantal Tolaki- en Toraja-christenen bevond. Net als Kendari nam ook het aantal bestuursambtenaren er toe. In 1938 telde de gemeente te Kolaka, die een kerkeraad had, 60 leden.⁴⁹ Deze woonden voornamelijk in en om Pomala’ a. In datzelfde jaar kreeg men dankzij bemiddeling van de Indisch predikant Brokken van Makassar een eigen *guru jemaat*, J. Haurissa. Omdat hij een deel van zijn tijd besteedde aan de verzorging van de christen-Tolaki onder de werknemers van De Oost-Borneo Maatschappij, werd zijn salaris voor de helft door de NZV betaald.⁵⁰ In 1943 kwam naast hem te staan *guru jemaat* B.Ch. Leuwol, speciaal voor het werk onder de duizenden uit de gehele archipel afkomstige dwangarbeiders.⁵¹ De eerste Europeaan die hier na de oorlog preekte was Van der Klift. Op 9 december 1945 hield hij er een doopdienst, waar 39 kinderen gedoopt werden.⁵²

45 Leen Boer; 1915-1997; 1944 hulpprediker te Spijkenisse; 1946 zendeling in Zuidoost-Celebes; 1951 hulpprediker te Sirjansland; 1953 predikant te Silvolde; 1957 te Haamstede; 1964 te Almkerk; 1968 te Hazerswoude; 1973 te Katwijk aan Zee; 1980 emeritus. J. Schuurmans a. Dir. SZC, 5/7/1946, 6/11/1946, ARvdZ 101/4/5.

46 J.C. Brokken a. KB PKiNI, 15/12/1945, AGPI J54.

47 E. Jansen Schoonhoven a. RvdZ, 2/6/1952, ARvdZ 101/4/5. In juli 1951 arriveerde dr. E. Jansen Schoonhoven, sinds 1947 rector van de Nederlandse Zendingshogeschool in Oegstgeest, in Indonesië, waar hij doceerde aan de Hogere Theologische School in Jakarta. In 1952 maakte hij een reis langs enkele zendingsvelden om na te gaan waar en in hoeverre er nog mogelijkheden voor de Nederlandse zending bestonden. Van den End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963*, 666.

48 R.G. Vleeming aan “Broeders en zusters in Friesland”, 29/8/1952, ARvdZ 101/4/5; E. Jansen Schoonhoven a. RvdZ, 2/6/1952, ARvdZ 101/4/5.

49 Van Herwerden, “Reisverslag 15-19/11/1939”, 3.

50 J. Haurissa; *guru jemaat* PKiNI; in de jaren dertig onderwijzer in Gusung (P. Pasi, Selayar); 1939 voorganger te Kolaka (Z.O.-Celebes). Kolaka was de enige gemeente van de PKiNI in Z.O.-Celebes die niets aan het salaris van haar voorganger bijdroeg. Dat lag grotendeels aan de verstoorde verhoudingen tussen de gemeente en haar voorganger. In 1950 werd Haurissa wegens gebleken ongeschiktheid ontslagen en naar Ambon teruggestuurd. Hij werd vervangen door een goeroe die tot dan toe voor de zending had gewerkt. L. Boer a. Kerkeraad PKiNI Makassar, 27/4/1949, 13/12/1949, APiSS II AA 3.3.4.

51 Bastiaan Ch. Leuwol; 1914 *guru jemaat* div. standplaatsen in de Molukken; 1923 te Malili, M.-Celebes; 1925 te Pare-Pare; 1928 te Majene; 1933 te Binanga-Benteng (Selayar); 1938 te Watempone; mei 1943 te Pomala'a (Z.O.-Celebes); 1948 gepension.; 1948 hulpvoorganger te Maikoor (Aru-eilanden); 1951 hulp-*guru jemaat* en schoolhoofd te Foket (Dobo, Aru-eilanden).

52 H. van der Klift, “Rapport betreffende den toestand op het zendingsterrein der Nederlandsche Zendingsvereniging: Z.O. Celebes”, eind jan. 1946, ARvdZ 2022.

Raha (Muna)

De Maleise gemeente in Raha op Muna werd in 1919 opgericht en werd tot na de oorlog geleid door Roeland Aponno. Hij was afkomstig van Saparua in de Molukken en had vanaf 1907 als hulpzending van de Utrechtse Zendingsvereniging op het eiland Buru gewerkt. Wegens misdragingen was hij echter in 1917 ontslagen,⁵³ waarna hij in 1918 als ambtenaar op Muna benoemd werd, waar hij tot na 1952 werkzaam bleef.⁵⁴ Net als de roomse parochie in Raha, bestond deze gemeente vrijwel geheel uit mensen van elders uit de archipel, zoals ambtenaren uit de Minahassa en Ambon en parelduikers van West-Timor.

Deze gemeente kreeg in 1932 de beschikking over een kerkje in Raha en had een kerkeraad. Vlak voor de oorlog telde ze 280 zielen.⁵⁵ Die woonden behalve op Muna ook op Tobeia Battoa (Groot Tobeia) en enkele omliggende eilanden in de Straat van Tiworo, waar ze werkzaam waren op een Nederlandse klapperonderneming die daar gevestigd was.⁵⁶ Volgens Brokken (1940) was de gemeente te Raha de bloeiendste van geheel Zuidoost-Celebes, al leefde die in voortdurende rivaliteit met de roomse missie⁵⁷ en werd van de lokale bevolking de nodige tegenwerking ondervonden.⁵⁸

Tijdens de oorlog was deze gemeente, net als de overige Maleise gemeenten in Zuidoost-Celebes en eilanden, nog meer dan voorheen op zichzelf aangewezen. De Europeanen verdwenen in de kampen en de restgemeente van Raha raakte wat “afgezakt”, niet in de laatste plaats doordat Aponno de oorlogsjaren in Makassar verbleef.⁵⁹ De sacramenten werden niet bediend, nieuwe leden niet bevestigd en er werden geen kinderen gedoopt. In de eerste jaren na de oorlog kwam op ongeregelde tijden zending Leen Boer vanuit Kendari op bezoek, die er preekte, de sacramenten bediende en nieuwe leden bevestigde. Voor het eerst deed hij Raha en Bau-Bau aan op reis naar zijn nieuwe standplaats in juli 1946.⁶⁰ In 1947 kregen de goeroes van Kolaka, Raha en Bau-Bau dankzij bemiddeling van Schuurmans van het bestuur van de Indische Kerk het recht de sacramenten te bedienen. Deze gemeenten gingen korte tijd later op in de nieuw gevormde GPIB, de “Vierde Kerk”, waarop Schuurmans zich als voorganger terugtrok.

Bau-Bau (Buton)

De gemeente van de Indische Kerk te Bau-Bau op Buton had eind jaren dertig omstreeks 150 leden.⁶¹ Er was een kerkeraad en de voorganger was J. Breemer. Omdat hij tevens cipier was van de lokale gevangenis, was hij niet in de gelegenheid het gemeentewerk voldoende aandacht te schenken. Dit gaf aanleiding tot

53 J.H. Pieters, Jaarverslag van de werkkring binnenland Buru, post Wae-Katin, over 1917, [Wae-Katin (Buru), -/1/1918], ARvdZ 16/5.

54 Roeland Aponno; geb. 30/4/1885 te Porto, Saparua, Molukken; studie *Sekolah Guru Agama*, Ambon; 1907-1917 *guru jemaat* UZV te Fakal, Buru (residentie Ambon); 1918-1921 stapelplaatsbeheerder boswezen te Lambiko, Muna; 1922-1937 beheer en administratie stapelplaats te Sama, Muna; 1937-1946 gemeente-leraar (*guru-jemaat*) van de PKiNI in Raha; 1946-1952 hoofd boswezen in Raha; ontving per 1/11/1946 het recht van sacramentsbediening, het bevestigen van lidmaten, alsmede het inzegenen van huwelijken en het aanstellen van kerkeraadsliden; 1908 gehuwd met Hana Loupaty (1889-1945); nadien gehuwd met Maria Sumbala, een Munanese, geb. 1910. J.C. Brokken a. R. Aponno, 5/5/1939; J. Schuurmans a. R. Aponno, 15/1/1947; R. Aponno, “Riwajat pekerdjaan”, 10/5/1952, stukken in AGPIB te Raha, Muna (ongeinventariseerd). R. Aponno, “Asal oesoel”, 24/8/1948, privé-archief R. Aponno, Raha, Muna.

55 Van Herwerden,, “Reisverslag 15-19/11/1939”, 3.

56 Het ging om de landbouwconcessies Tampanan I en II, gelegen op Tampunabale, een schiereiland in de Straat van Buton, in resp. 1913 en 1914 verleend aan de N.V. Handel- en Cultuur Maatschappij “Tampanan” te Makassar. Verder was er de concessie Bungin Timungan van 15 ha., in 1917 verleend aan de N.V. Cultuur Maatschappij “Tobeia” te Makassar. Deze en andere bedrijven bezaten op Buton en elders ook grond in erfpacht, Bouman, “Memorie”, 42; Vonk, “Nota”, 74-75.

57 Brokken, “Jaarverslag 1939”, -/1/1940.

58 “Ressortale vergadering Indische Kerk ressort Z. Celebes di Makassar”, 6-8/7/1939, AGPIB Bau-Bau, Buton (ongeinventariseerd), [12]; Brokken, “Jaarverslag 1939”, -/1/1940.

59 L. Boer a. Dir. SZC, 15/7/1946, ARvdZ 101/4/5.

60 *Ibidem*.

61 Van Herwerden,, “Reisverslag 15-19/11/1939”, 3.

voortdurend geruzie in de gemeente.⁶² Behalve in Bau-Bau woonden ook gemeenteleden elders op het eiland, zoals in Banabungi (Pasar Wajo) aan de zuidoostkust, het centrum van de asfaltverwerking op Buton. Dat waren overwegend employé's van een vestiging aldaar van de Mijnbouw-Maatschappij "Boeton" en hun gezinnen. In 1935 stond het bestuur een stuk grond af in Bau-Bau voor de bouw van een kerkje.⁶³ Breemer werd in 1940 vervangen door D. Pattiasina, die deze afgelegen en moeilijk bereikbare buitenpost tot 1948 diende. Pattiasina kon niet verhinderen dat het kerkelijk leven in Bau-Bau tijdens de oorlog vrijwel stil kwam te liggen. In 1948 werd hij tijdelijk opgevolgd door een ouderling, F. Mentang, een ambtenaar.⁶⁴ Ook kwam NZV-zending Leen Boer vanuit Kendari op bezoek in Bau-Bau en in Banabungi, een andere kampong op Buton;⁶⁵ soms kwam ook Joop Swaak langs, die van 1948 tot 1950 in de plaats van Brokken zendingspredikant was in Makassar.⁶⁶

Na de oorlog nam het aantal Toraja, Tolaki, Tomoronene en andere migranten op Buton toe. De christenen onder hen waren lid van de GPIB. Nadat begin jaren zeventig in Bau-Bau een vereniging van Tomoronene uit Rumbia, hun streek van herkomst, was ontstaan, waarvan zo'n 50 huishoudens lid waren en die ook huisdiensten hield, werd ernaar gestreefd een gemeente van de Gepsultra, de in de jaren vijftig uit het werk van de NZV voortgekomen inheemse kerk van Zuidoost-Celebes, met een eigen kerkeraad en kerkgebouw op te richten. Het initiatief ging uit van zowel enkele Tolaki en Tomoronene als Toraja en anderen, overwegend militairen en ambtenaren uit de lagere rangen, arme handarbeiders, bouwvakkers, houthakkers en werknemers van een paar plantages en bedrijven. In zekere zin speelde zich hier een kleine klassenstrijd af. Want deze mensen voelden zich niet thuis in de GPIB, een elite-kerk van meest hogere ambtenaren en militairen. De tegenstellingen waren uitsluitend van sociale en politieke, niet van theologische aard: "We waren zo arm dat we geen fatsoenlijke kleren hadden om aan te trekken als we naar de kerk gingen en daarom werden we door de rest van de GPIB-gemeente met de nek aangekeken", aldus een van hen, een Toraja. Bovendien was een aantal van hen vóór 1965 betrokken bij de Indonesische Communistische Partij.⁶⁷ Doch ze hadden een lange weg te gaan, die pas vanaf 1975 tot resultaat leidde. De eerste "eigen" gemeenten ontstonden in Sampolawa (1975) en Pasar Wajo (1976), waar de gemeente gevormd werd, behalve uit voormalige GPIB-leden, uit enkele leden van de KINGMI, een kerk die was voortgekomen uit de *Kemah Injil*, een Amerikaans-Canadese zendingsorganisatie met centrum in Makassar, die sinds de laatste jaren voor de oorlog op zuidelijk Buton werkzaam was.⁶⁸ De gemeente in Pasar Wajo, die na de

62 "Ressortale vergadering Indische Kerk ressort Z. Celebes di Makassar", 6-8/7/1939, AGPIB te Bau-Bau, Buton (ongeinventariseerd), [4].

63 Vonk, "Nota", 182.

64 Kerkeraad PKiNI Bau-Bau a. Pred. PKiNI Makassar, 28/10/1947; A. Oskamp a. Pred. PKiNI Ambon, 7/11/1947, beide stukken in APISS II AA 3.3.4. De kerkeraad te Bau-Bau bestond in 1947 uit F. Mentang, J. Risambessij en A.F. Putong.

65 L. Boer a. Kerkeraad PKiNI Makassar, 13/12/1949, APISS II AA 3.3.4.

66 J. Swaak, geb. 30/10/1915 te Leiden; 1930-1934 Chr. Kweekschool te Leiden; 1934-1938 onderwijzer te Leiden; 1938-1943 studie NZS; 3/6/1943 te Rotterdam bevestigd in zendingsdienst; 1943 hulpprediker te Beverwijk; 1946-1947 studie Cornell University (Ithaca, V.S.); 1947-begin 1948 zendingsopleiding Oegstgeest; april 1948 aankomst Makassar; 1948-1950 lid Curatorium Theologische School, Soe/Makassar; dec. 1950 gerepatr., waarna Herv. pred. te Burgh (Zld).

67 Aanvankelijk wilden deze mensen naar de Pinkstergemeente (*Gereja Sidang-Sidang Jemaat Allah*) in Liabuku overstappen. Doch op last van het leger en de leiding van de GPIB zagen ze daarvan af. Op grond van een afspraak tussen de GTR en de Gepsultra, dat GTR-leden in Zuidoost-Celebes door de Gepsultra verzorgd zouden worden, ging een groot ze over naar de Gepsultra. Anderen verlieten Buton. Interview auteur met Ny. A. Baralembang, Y.Y. Tanasale, N. Rumbayan, T. Kai, R.T. Bua, (Bau-Bau, 15 juli 1992) I, 4-5, 11; *idem* II, 4-5.

68 De van origine Amerikaans-Canadese *Christian and Missionary Alliance* (CMA), ook wel *Kemah Injil* genoemd, werd geleid door de predikant R.A. Jaffray (1873-1945), afkomstig van de Canadese *Presbyterian Church*. De *Kemah Injil* had zowel Chinese, Amerikaanse als enkele inheemse zendelingen in dienst. De boodschap die uitgedragen werd, had als thema het snel naderende wereldeinde en het aanbreken van een duizendjarig rijk (chiliasme). Men gaf een blad uit, *Kalam Hidoep*, een vertaling van het in China verspreide *Bible Magazine*, *The Living Word* en liet op grote schaal de door Matthes vertaalde bijbelboeken herdrukken en verspreiden. Over Matthes, zie Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor*, I, hfdst. VII. In 1965 gingen de meeste met de *Kemah Injil* geassocieerde gemeenten op in de *Kemah Injil Gereja Masehi Indonesia* (KINGMI), welke naam later veranderd werd in *Gereja Kristen Injili Indonesia*. In Batusuri en Kabungka (Buton) woonde sinds de Tweede Wereldoorlog een 30-tal Toraja-gezinnen. Ze werden vanaf 1952 verzorgd door de evangelist N. Lai-Lai van de *Kemah Injil*/KINGMI. Interview auteur met La Ode Mandati, (Bau-Bau, Buton, 15/7/1992) 4; interview auteur met N. Lai-lai, (Bau-Bau, Buton, 15/7/1992) 2; interview auteur

oorlog gemiddeld enkele tientallen gezinnen omvatte en in de jaren zestig en zeventig een eigen predikant had, de Toraja Tandi Appang, die ook zijn volksgenoten in Bau-Bau verzorgde, werd hierop samengevoegd met een aantal Toraja-christenen die sinds 1967 in een gevangenkamp voor ex-PKI-leden (*golongan C*) in Liabuku, een dorp ten noorden van Bau-Bau, verbleven. Zo ontstond ook in Liabuku een Gepsultra-gemeente (1979), naast een kleine groep uit Timor en Ambon afkomstige GPIB-leden, een aantal van Muna afkomstige rooms-katholieken en leden van de lokale Pinkstergemeente. In Bau-Bau ontstond een Gepsultra-gemeente in 1978.⁶⁹

met R. Sinsoru, Rusiala, L. Zamrud, S. Zamrud, Luther, (Kasiputih, 19/7/1992) 4.

⁶⁹ Als oprichtingsdatum van de Gepsultra-gemeente in Bau-Bau wordt aangehouden 23 april 1978, de datum van de eerste eigen kerkdienst. De gemeente te Liabuku werd op 25 nov. 1979 geïnstitueerd. In Sampolawa, waar op een bedrijf enkele honderden Toraja werkten, werd de eerste “eigen” dienst met kerstmis 1975 gehouden. De gemeenteleden van Sampolawa woonden verspreid over meerdere dorpen, zoals Sampolawa, Lombe, Batusuri (Kantonpori), Mawasangka, Kabungka en Batauga. Interview auteur met Ny. A. Baralembang, Y.Y. Tanasale, N. Rumbayan, T. Kai, R.T. Bua, (Bau-Bau, 15 juli 1992) I, 4-5, 11; *idem* II, 4, 8-9. Over de PKI op Buton, zie Interview auteur met N. Lai-lai, (Bau-Bau, Buton, 15/7/1992) 2

GEBRUIKTE BRONNEN EN LITERATUUR

Archivalia

Bouman, E.P., "Memorie van overgave van de afdeling Boeton en Laiwoei", 25/10/1933, KIT 1167
Brokken, J.C., "Jaarverslag over 1939 (achtste verslag, met opgaaf van voorgangers en helpers, en staat van dienstreizen) betreffende de gemeenten buiten Makassar en de zendingsarbeid van de Protestantse Kerk in Zuidwest-Sulawesi door Indisch predikant Ds. J.C. Brokken." Makassar, januari 1940; ANRI Jakarta AGPI 478.

Dir. Ond. en Eredienst, "Geheim Rondschriften", 19/12/1928, ANRI Makassar, Archief NIT 33/231

Herwerden, H.H. van, "Reisverslag 15-19/11/1939", 5/12/1939, APIS I BB 1.1, AGPI 2518/S5

Hukom, E., "Keadaan agama Kristen (Geredja dan Zending) serta pemeloeknja semasa perang dengan ringkas", ANRI Jakarta AGPI 572

Koloniale verslagen

Res. v. Celebes en Onderh., "Geheim Rondschriften", 2/12/1939, ANRI Makassar, Archief Bone 11/4

Schneiders, N.M., "Dagboek", in *Documenta Varia*, Arch. van het bisdom Makassar, 1

Vonk, H.W., "Nota betreffende het zelfbesturend landschap Boeton", ongepubl. ms., 1937

Artikelen

Asselbergs, A., "De stichting der nieuwe statie te Makassar op het eiland Celebes", in: *Berichten uit Nederlandsch Oost-Indië*, II (1894) 1-13

Bergema, H., "'Tets over de Roomsche Missie-actie", in: *De Opwekker*, 76 (april, 1931) 108-114; (mei, 1931) 168-174; (juni, 1931) 212-223

"Contract met Laiwoei", in: *De Indische Gids*, 10/I (1888) 165-171

Eerenbeemt, J.P.C.M. van den, "Sejarah Gereja Katolik di wilayah Keuskupan Ujungpandang", in: *Sejarah Gereja Katolik Indonesië III. Wilayah-wilayah keuskupan dan Majelis Agung Waligereja Indonesia abad ke-20*, (Ende-Florus: Arnoldus, 1974) 443-498

Martens, G., "Verslag v.d. Missie van Makassar en Statistiek van Scholen", in: *Koloniaal Missie Tijdschrift*, 23 (1940) 14-16

"Pater F.I.A. Voogel S.J. †", in: *Onze Missiën in Oost- en West-Indië. Koloniaal Missie-Tijdschrift van de Indische Missie-Vereeniging*, 11 (1928) 112-113

Boeken

Aritonang, J.S., K. Steenbrink, eds., *A History of Christianity in Indonesia*. Leiden: Brill, 2008

Bank, J., *Katholieken en de Indonesische Revolutie*. Baarn, 1983

End, Th. van den, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java 1858-1963. Een bronnenpublicatie*. Alphen aan den Rijn, 1991

Grashuis, G.J., bew., *De Regeerings-reglementen van Nederlandsch-Indië benevens het Charter van Nederburgh*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1893

Ichtisar statistik tentang Geredja Katolik di Indonesia: 1949-1967. Laporan 1. Jakarta: Lembaga Penelitian Dan Pembangunan Sosial, 1969

Jong, Kees de, *Menjadikan Segala-galanya Baik. Sejarah Gereja Katolik di Pulau Muna 1885-1985*. Yogyakarta: Kanisius, 2002

Klift-Snijder, A.G. van der, "Geroepen, gezonden en gezegend". *Memoires van een zendelingsvrouw in Zuidoost-Celebes*. Bewerkt door dr Chr.G.F. de Jong. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996

Steenbrink, K., *Catholics in Indonesia. A documented history*, I (1808-1903), II (1903-1942), Leiden: KITLV Press, 2003, 2007

Swellengrebel, J.L., *In Leijdeckers Voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen. I. 1820-1900*. Amsterdam: NBG, 1974; II, 1900-1970, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978

Velden, A.J.H. van der, *De Roomsche-Katholieke Missie in Nederlandsch Oost-Indië 1808-1908. Eene historische schets*. Nijmegen: Malmberg, 1908
Vriens, G., *Sejarah Gereja Katolik Indonesia. II. Wilayah Tunggal Prefektur-Vikariat abad ke-19 awal abad ke-20*. Ende-Flores: Arnoldus, 1972

Afkortingen

ARvdZ	Archief van de Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk, Het Utrechts Archief
ANRI	Arsip Nasional Republik Indonesia
AGPI	Arsip Gereja Protestan Indonesia, ANRI, Jakarta
AGPIB	Arsip Gereja Protestan di Indonesia Bahagian Barat, Jakarta
ANZR	Archief Nederlandse Zendingsraad, Het Utrechts Archief
APISS	Arsip Pekabaran Injil Sulawesi Selatan, Sekolah Teologi Tinggi, Makassar
Dir.	Directie
Gepsultra	Gereja Protestan di Sulawesi Tenggara
GMIM	Gereja Protestan Injili Minahasa
GMIT	Gereja Masehi Injili Timor
GPIB	Gereja Protestan di Indonesia Bahagian Barat
GPM	Gereja Protestan Maluku
GTR	Gereja Toraja Rantepao
Hb NZV	Hoofdbestuur van de NZV
KB	Kerkbestuur (van de PKiNI)
KIT	Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam
MMK	Memories van overgave van ambtenaren van het Binnenlands Bestuur in Ned.-Indië 1849-1962. Collecties van het Ministerie van Koloniën
NIT	Negara Indonesia Timur (Deelstaat Oost-Indonesië)
NZV	Nederlandse Zendingsvereniging
PKI	Partai Komunis Indonesia
PKiNI	Protestantse Kerk in Nederlands-Indië, na WO II: Protestantse Kerk in Indonesië
RvdZ	Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk
SZC	Samenwerkende Zendingscorporaties, Oegstgeest
UZV	Utrechtse Zendingsvereniging